

Az információtechnika térhódítása a könyvtárügyben ezeket a pozitív, összekapcsoló folyamatokat nemcsak segítheti, hanem szinte kötelezővé, elkerülhetlenné teszi.

Biztos vagyok benne, hogy a Magyar Könyvtárosok IV. Szakmai Találkozója is erősíteni fogja a könyvtárak és könyvtárosok nemzeteket, kultúrákat összekötő szerepét.

Ebben a hitben és ebben a szellemben kívánok sikeres tanácskozást, hasznos eszmecserét az előttünk álló másfél napban.

Poprády Géza

Az etnikai ellentétek okai Közép- és Kelet-Európában

A Németország és Oroszország, illetve a Balti- és az Égei-tenger közötti határövezet posztkommunista demokráciáit fenyegető két nagy veszély egyike az immár évek óta virulens etnikai ellentétek állandósulása: a megértés és megegyezés helyett a gyűlölködés folytatódása és tartós felülkerekedése. Az államok vagy az egy államon belüli többség és kisebbség közötti konfliktusok tartalmuk és megjelenési formájuk szerint egyaránt sokfélék. A mögöttük meghúzódó és felhajtóerőként működő etnikai nacionalizmus pozitív és negatív jelenség, támadó és védekező, békés és erőszakos, racionális és emocionális, konzisztens és inkonzisztens egyaránt lehet, s célját tekintve kulturális és nyelvi jogok kivívására, politikai autonómiára, területi öngazgatásra, belga, kanadai vagy svájci típusú társnemzeti státuszra, s a nemzetközi határok megváltoztatása révén szeparatizmusra, felosztásra és irredenta jellegű egyesülésre egyaránt törekedhet. Bármilyen is legyen azonban a tartalma és megjelenési formája, minden etnonacionális ellentét visszavezethető a térség nemzetállami fejlődésének tökéletlenségére, illetve befejezetlenségére, vagyis arra, hogy a nyelvi-etnikai határok nagymértékben és nagy gyakorisággal térnek el a létező államhatároktól. Ha tehát napjaink etnikailag motivált államközi és államon belüli ellentéteinek okait keressük, akkor mindenekelőtt a közép- és kelet-európai nemzetévtelődés és államfejlődés sajátosságait kell szemügyre vennünk.

*

A modern nemzetállamok kialakulása Közép- és Kelet-Európában nem több mint kétszáz évvel ezelőtt kezdődött. Az a demográfiai bázis azonban, amelyre ez a folyamat épült, s amely részben a későbbi devianciákért is felelős, sokkal régebben, 500–1500 évvel ezelőtt alakult ki. Részben topográfiai adottságai, északon nyitottsága, délen nehezen megközelíthetősége, illetve egyes vidékek zárványszerűsége, részben az ázsiai eredetű népek meg-megújuló rohamai, s végül egészen a legutóbbi időkig tartó tudatos betelepítések (Baltikum!) következtében Közép- és Kelet-Európa olyan nyelvi és etnikai mozaikká vált, amely a nyugat-európai típusú nemzetállami fejlődést igen megnehezítette. A szóbanfor-

gó területen, tehát Oroszország és Németország között még ma is 23 nyelvet és 29-30 etnikai csoportot regisztrálnak a kézikönyvek, miközben a kb. egyharmaddal nagyobb Nyugat-Európában – Skandinávia nélkül – csak 16 nyelvet, s – a svájciakat négynek számítva – 32 etnikumot. Ennél is fontosabbnak kell azonban tartanunk, hogy a nyugat-európai nyelvek és népcsoportok már a nemzeté válás kezdetekor is sokkal közelebb álltak egymáshoz, mint a kelet- és közép-európaiak. Előbbiek lényegében már a középkorban egy egységes civilizáció részei, valamennyien keresztények – katolikusok vagy protestánsok – voltak, kivétel nélkül a latin ABC-t használták, s a 16 nyelv közül, melyen érintkeztek, 14 az indoeurópai nyelvek három ágához, a latinhoz, a germánhoz és a keltához tartozott. (A két kivételt, a baszk és a máltai nyelvet az 1980-as évek elején mindössze 1,2 millió ember beszélte.) Köztes-Európa kelta, illír és szláv őslakossága ezzel szemben az Újkor hajnaláig vegyült különböző ázsiai népekkel, aminek következtében a 23 túlélő nyelv két nagy nyelvcsalád, az indoeurópai és az urál-altáji, s ezen belül további öt, illetve két nagy alcsoport között oszlott meg. (Ezek az alcsoportok a latin, germán, szláv, balti, s az ezek közé besorolhatatlan görög és albán, illetve a török és a finn-ugor.) A különbségeket tovább növelte, hogy az itteni népek nem egy, hanem három ABC-t (latin, cirill és görög) használtak, s öt nagy valláshoz tartoztak. A római katolikusokkal, görögkatolikusokkal és protestánsokkal mint rokonhíűekkel szemben a görögkeletiek és a mohamedánok egészen más ethoszt, mentalitást és világszemléletet képviseltek, s a térségen belüli nagy kulturális törésvonalak évszázadok óta megfelelnek e két nagy vallás északi és nyugati elterjedésének. Arra, hogy az etnikai konfliktusok hőfoka akkor a legmagasabb, ha civilizációk közötti konfliktusokkal esik egybe, Jugoszlávia utódállamokra bomlásánál és a kaukázusi helyzetnél drámaibb bizonyították, úgy gondolom, nem kell.

Ez volt az a demográfiai bázis, amely térségünk modern nemzetállami fejlődését objektív adottságként kondicionálta. Nagyon valószínű, hogy ez a sokszínűség azonos történelmi feltételek mellett más eredményhez vezetett volna, mint a kontinens nyugati felében. Úgy pedig, hogy azok a történelmi-politikai feltételek is gyökeresen különböztek, amelyek között a nemzetállamok kialakulása ott és itt megkezdődött és előrehaladt, szükségszerűnek tekinthető az eltérő eredmény.

*

A mai nemzetállamok kialakulása Nyugat-Európában az abszolút monarchiák gazdasági és közigazgatási centralizálásával vette kezdetét. A helyi, territoriális hatalmakat letörve ezek uralkodói megalkották saját hadseregeiket, amelyek a továbbiakban nem a rendek partikuláris érdekeiért, hanem az általuk meghatározott állami célokért harcoltak, s ezzel párhuzamosan a sok kis vidéki, földesúri és városi gazdaságból olyan „nemzetgazdaságokat” kovácsoltak össze, amelyek egybeestek az államokkal. Az alapvető cél a királyi akaratnak való engedelmeség, s nem a nyelv és a szokások homogenizálása volt. A központosító királyi hatalom mindazonáltal olyan impresszív, s kisugárzása olyan erős volt, hogy a királyi udvar, illetve a főváros nyelve és szellemi élete lassan az egész ország számára követendő modellé vált. S ha és ahol ez nem volt elég, akkor és ott

szigorú rendeletek segítették elő a helyi dialektusok és az „idegen nyelvek” el-sorvasztását. Franciaországban például már 1539-ben királyi ediktum írta elő, hogy az állam egyetlen hivatalos nyelve a francia! Ezt később a jakobinusok is magukévá tették. „Egy szabad nép nyelve csakis egy és ugyanaz lehet mindenki számára” – hangoztatták a forradalom alatt. A nyelvi hasonlóság és az etnikai rokonság mellett ennek az Angliában mérsékeltebb, Franciaországban viszont határozottan drákói homogenizálási programnak a sikerét nagyban elősegítette az is, hogy az asszimilációs folyamat megelőzte a nagyméretű társadalmi átalakulást, illetve az általános demokratizálás folyamatát. Amikorra ez utóbbiak napirendre kerültek, a brit, a francia, a holland vagy a portugál állam alattvalói etnikailag és nyelvilag lényegében integrált társadalmat alkottak.

A nyugat-európai abszolút királyságok 16–18. századi gazdasági, katonai és közigazgatási centralizációja és a nyelvi-kulturális asszimiláció mindazonáltal csak a kereteket teremtették meg a modern nemzetállami fejlődés számára. Ezeket tartalommal a 16., 17. és 18. századi polgári forradalmak töltötték meg, amelyek az egyenlőség és a szabadság nagy eszméitől vezérelve a királyi hatalom helyébe a nemzetet állították. A nemzet ebben a megközelítésben az állam szabad és származásra, vallásra vagy nyelvre való tekintet nélkül egyenlő jogokkal felruházott polgárait jelentette, mégha a nyelvi asszimilációt és a kulturális hasonlóságot el is várták, és részben elő is segítették az új államvezetők. Sicyès abbé 1789-es kijelentésében, mely szerint „a nemzet az azonos törvények által igazgatott és ugyanazon törvényalkotó testület által képviselt egyének összessége”, s Ernest Renan egy évszázaddal későbbi megállapításában, miszerint „Egy nemzet léte... naponta megtartott népszavazás” melynek tagjait nem a közös származás, nyelv vagy vallás, hanem a közös történelmi emlékezet és az a szándék tart össze, hogy továbbra is közösen éljenek és közösen kamatoztassák a rájuk hagyott örökséget, egyaránt ez a nemzetfelfogás tükröződött.

A Rajnáttól keletre mindebből szinte semmi sem volt igaz, s szinte minden másként alakult. A térség keleti és déli felében a középkori államalakulatok, melyek a későbbi abszolút monarchiák alapjaivá válhattak volna, a mongolokkal, illetve az oszmán-törökökkel szemben már a 13–14. századra elbuktak, s két évszázaddal később a magyar és a cseh királyság is hasonló sorsra jutott. A mongolok a 15–16. századra ugyan visszaszorultak Közép- és Belső-Ázsiába, a törökök pedig a 17. század utolsó harmadában a Balkánra, de ami a helyükben kialakult, az ismét nem a nyugat-európai fejlődéshez hasonlítható nemzeti abszolutizmus, hanem két etnikai-nyelvilag lényegében integrálhatatlan multietnikus birodalom, a Habsburgoké és a Romanovoké volt. Az állam mint a leendő nemzet politikai létformája itt egyszerűen nem létezett. Ettől nyugatra, az olaszok és a németek által lakott területek ugyanakkor több tucat kisebb-nagyobb fejedelemségre és városállamra estek szét. A Rajnáttól keletre élő népek a 18. század végén tehát úgy kerültek szembe a Felvilágosodás eszméivel, majd pedig röviddel ezután a tömegekre apelláló nacionalizmussal, hogy a modern államiség kereteit megteremtő nemzeti jellegű abszolutizmus Nyugat-Európában 150–200 éves hagyományával teljességgel hiányzott történelmükből. Az abszolutizmus itt a legtöbb nép számára az idegen uralom eszközét jelentette, amellyel szemben a nemzeti önfenntartás imperatívusza nem behódolást vagy együttműködést, hanem védekezést, sőt ellenállást írt elő. Ezért mi sem természetesebb, mint hogy az itteni

A Zirci Arborétumban

nemzetfejlődés alapja nem az állampolgárság, hanem a nyelv, a kultúra és a közös származás valósága vagy illúziója lett. Mint Johann Gottfried Herder a 18. század végén oly maradandó hatással kifejtette: minden nép, minden náció egyedien sajátos géniusszal (*Volksgeist*), gondolkodás-, cselekvés- és kommunikációs móddal rendelkezik, amelyet a nyelv, az irodalom és a folklór hordoz. A nemzet Közép- és Kelet-Európában tehát nem politikai, hanem elsősorban nyelvi és kulturális jelleget öltött, s ezért természetes, hogy az első nemzetépítők között sokkal több volt a nyelvész, az író, a történész és a folklorista, mint az államférfi. S ha mindennek ellenére egy-egy nép – mint például a magyar a 19. század második felében – mégis megpróbálkozott az angolszász-francia modell utánzásával, az menthetetlenül bukásra volt ítélve. Történelmi előfeltételek nélkül és a modern, etnikailag egyre inkább öntudatos és politikailag már mobilizálható tömegtársadalmak korában a *natio Hungarica* nem lehetett sikeres államszervezési elv.

Attól kezdve, hogy a nacionalizmusnak ez a nyelvi-kulturális változata a 19. század első felében Közép- és Kelet-Európában kialakult, a magukat nemzeti-ként meghatározó államok száma minden természetes és mesterséges akadály ellenére feltartóztathatatlanul szaporodik. A 19. század elején még az egész térséget három nagy multietnikus politikai egység uralta. A következő évszázad elejére ezek közül egy, a balkáni Török Birodalom elemeire hullott, s hat kisállamnak adta át helyét. Az I. világháború végén tovább folytatódott ez a folyamat. A Török Birodalom után a Habsburg is megszűnt, s a térség államainak száma 13-ra nőtt. A balti államok szovjet bekebelezése miatt a II. világháború után ez a szám lecsökkent 10-re, ám az 1990–91-es újabb nagy átrendeződés során nem kevesebb mint 20-ra szökött, majdnem annyira, mint amennyi nyelvet az itt lakók

beszélnek. Nyugat-Európától eltérően azonban nemzet és állam továbbra sem fedik egymást a kívánatos mértékben. A 20 állam közül 14-ben ugyanis a kisebbségek aránya továbbra is meghaladja a 10 százalékot, s a 14 közül 7-ben a 30 százalékot is. S ez annak ellenére van így, hogy a 20. században számos helyen szerveztek lakosságcserét vagy telepítettek ki egyoldalúan milliós embertömegeket. E sokakat zavarhajtó helyzet okai közül eddig kettővel, a demográfiai meghatározókkal és az államfejlődés sajátosságaival foglalkoztunk. Nem lenne azonban teljes a kép, ha legalább még két fontos körülményre, a közép- és kelet-európai nacionalizmusok nagy belső ellentmondására, és a térség nemzetállami átrendeződését folyamatosan befolyásoló, sőt néha eldöntő nagyhatalmak szerepére nem utalnánk.

*

A közép- és kelet-európai nacionalizmusok belső ellentmondása abban áll, hogy nyelvi-kulturális alapvetésük ellenére szinte kivétel nélkül hajlamosak történeti és egyéb szempontokat is beépíteni államépítő elveik közé. „A Görög Királyság nem Görögország, csak annak egy része, éspedig a legkisebb és legszegényebb része. Nemcsak az görög, aki a Királyságban él, hanem az is, aki Janinában vagy Thesszalónikiben, Sereshben, Adrianapoliszban, Konstantinápolyban, Trabizondban, Krétán és Számosz szigetén, vagy akármelyik olyan országban, amelyik történetileg görög, illetve bárki, aki görög ajkú” – nyilatkozta a független Görögország első alkotmányos kormányának miniszterelnöke 1844-ben. Az új görög állam tehát egyszerre törekedett olyan területeknek a megszerzésére, amelyek etnikailag görögök voltak, és olyanokéra, ahol nem, vagy csak kismérvűen laktak görögök, viszont évszázadokkal korábban a Bizánci Birodalom, illetve Macedónia „magterületei” közé tartoztak. Ugyanez az inkonzisztencia, illetve túldimenzionáltság érhető tetten a közelebbi és távolabbi szomszédok nemzeti ideológiáiban is. Például a szerbekében, akik – noha még teljes függetlenségüket sem vívták ki – 1844-es programjukban (*Nacertanije*) Montenegro, Bosznia-Hercegovina és az Osztrák–Magyar Monarchia délszláv területeire nyelvi-etnikai alapon, az albánok településterületének északi nyúlványaira, valamint egy-két bolgárok és macedónok lakta vijaletre pedig történeti érveléssel, Dusán cár 14. századi birodalmára hivatkozva tartottak igényt. Vagy a három részre szabdalt lengyelekében akik közül sokan még a 20. század elején is a lengyel-litván államközösség olyan új életre keltéséről álmodtak, amely a mai Belorusszia és Ukrajna legnagyobb részét is magába foglalva a korai állapotoknak megfelelően egészen a Fekete-tengerig nyújtózott volna. S végül, hogy magunkról se feledkezzünk meg, utalhatunk 1848–49-es forradalmi vezetőinknek arra a nagymagárnak nevezhető birodalmi koncepciójára is, amely az osztrák örökös tartományok és a német fejedelemségek egyesülése esetén történeti jogon igényt tartott volna Dalmáciára, sőt ezen túlmenően a román fejedelemségek, Moldva és Havasalföld csatlakozásával is számolt. Nyilvánvaló, hogy ezek az államépítési elképzelések összeegyeztethetetlenek voltak, s elkerülhetetlenül háborúkhöz és kölcsönösen vitatott határok megvonásához vezettek. Bár napjainkra a helyzet sokat egyszerűsödött – a felhozott példák közül a görög, a lengyel és a magyar nacionalizmus például egyértelműen nyelvi-etnikai alapokra helyezkedett –, a tör-

téneti érvelés egyes esetekben még ma is kísért, s ott, ahol kísért, általában feszültségeket is okoz. Az egyik ilyen robbanásveszélyes terület ma Koszovó, amely etnikailag csaknem kizárólagosan albán, közvetlenül az albán határ mentén fekszik, s a fő érv amellet, hogy továbbra is Szerbiához tartozzék, az, hogy valamikor Dusán cár birodalmának volt a része, és hogy a szerb hadsereg 1389-bei itt szenvedett megsemmisítő vereséget a törököktől. Az ilyen érvelés nézetünk szerint tarthatatlan és történelmileg kudarcra van ítélve. Annak, aki Közép- és Kelet-Európában – és most Bibó Istvánt idézzük – „a nemzeteket jól el akarja határolni” és ezáltal stabil határokat akar teremteni, annak „történeti keretek helyett immár a nyelvi keretekhez kell(ett) igazodnia”.

*

A negyedik olyan tényező, amely Közép- és Kelet-Európa etnikai konfliktusaiért nagymértékben felelőssé tehető: a nagyhatalmi politika. Anglia, Franciaország és Oroszország a 19. század elejétől, Németország és az Egyesült Államok pedig a 19. század végétől, illetve a 20. század elejétől vesz részt a térség nemzetállami elrendeződésének kialakításában. Az ideológia ehhez eleinte a keresztények védelme, s ezen keresztül a török elleni függetlenségi háborúk támogatása, később, a 20. század elején pedig a népek önrendelkezési jogának felkarolása volt. Ezeket a nemes célokat azonban sohasem önmagukban, hanem mindig vélt vagy valós stratégiai és biztonsági érdekeikkel egyeztetetten, sőt gyakran azoknak alárendelve képviselték. Szinte szabályként állapíthatjuk meg, hogy minél jobban érdeklődött egy hatalom a térség ügyei iránt, annál nagyobb részrehajlást mutatott a határviták, és általában az etnikai konfliktusok rendezése terén. A nyelvi-etnikai határokat átszelő politikai határok, illetve az etnikailag motivált államközi és az államon belüli mai ellentétek jelentős része tehát egyáltalán nem a térség demográfiai adottságaival és történelmének sajátosságaival magyarázható, hanem számos esetben elvszerűtlen és önkényes nagyhatalmi döntésekre vezethető vissza. Dél-Tirol mai napig létező problémája például kizárólag azért keletkezett, mert Olaszország háborúba való beléptetésének szándékával Anglia, Franciaország és Oroszország 1915-ben Olaszországnak ígérte, majd a háború után adta ezt az akkor 90 százalékbán, s kétharmadrészt még ma is német anyanyelvűek által lakott, ám az olasz biztonságpolitika által kulcsfontosságúnak ítélt terület.

Ezeknek az elvszerűtlen és etnikailag igazolhatatlan döntéseknek egyrészt, így például a három balti állam II. világháború alatti és utáni szovjet bekebelezését vagy Németország kettéosztását a történelem a közelmúltban orvosolta. Más igazságtalanságok, így például az albán nép mintegy negyven százalékának szerb uralom alá helyezése, Besszarábia leválasztása Romániától vagy a magyarság mintegy negyedének elszakítása Magyarországtól azonban ma is nyitott és kezelésre váró sebek, melyek orvoslása nélkül aligha remélhető, hogy – a Költővel szólva – a „múltat békévé oldja az emlékezés”. Optimizmusra – mint azt az elmúlt néhány év jórészt eredménytelen erőfeszítései mutatják – sajnos nem sok remény van. A térségre lényegében ma is felügyelő öt nagyhatalom nemcsak a nemzetállamilag motivált határrevíziót, tehát a határmenti kisebbségek anyanyelvűekkel való egyesülését ellenzi és veti el, hanem a boszniai válság kezelé-

sétől eltekintve annak érdekében sem fejt ki kellő nyomást, hogy a kisebbségi kérdés határrevízió nélküli rendezésére történjék – a világ más részein egyébként már kipróbált és bevált módszerek alkalmazásával – hathatós kísérlet. Pedig nagy valószínűséggel prognosztizálható, hogy mindaddig, amíg erre nem kerül sor, az etnikai ellentétek száma és intenzitása Közép- és Kelet-Európában nem csökkenni, hanem nőni fog, s ez éppen azt fogja kockára tenni, ami mindannyiunk számára az egyik legfőbb cél és érték: a stabilitást és a békét.

Romsics Ignác

A Teleki Téka, egy erdélyi hagyományörző kisebbségi könyvtár

Nem túlságosan szerencsés ez a megfogalmazás, ha a könyv eredeti rendeltetésére gondolunk. Egy könyvtárnak valójában nem illene sem többséginek, sem kisebbséginek lenni.

Erdélyben azonban egy sajátos helyzet alakult ki. Itt a hagyományos könyvgyűjteményeknek rendkívül bő választékát találjuk. Gondoljunk csak a különböző felekezetek évszázados iskolai könyvtáaira, a sokfajta kolostori gyűjteményre és nem utolsósorban a tudománypártoló főurak, Bruckenthal Sámuel, Batthyány Ignác, Teleki Sámuel gyűjteményeire, vagy a 19. századi testületi könyvtárakra – ezek létrejöttüket egy társadalmi közösségnek köszönhetik, annak szolgálatára alakultak. A történelmi változások következtében az őket létrehozó-használó közösség került kisebbségi státusba, ilyen formán, ezek a művelődési képződmények is sajtáságos kisebbségi helyzetbe jutottak.

Mi nagyon sok mindenben különbözünk a szerencsés nyugat-európai nemzektől, többek között nálunk a könyvtártörténet majd minden fejezete azzal kezdődik: feldúlták, felégették, elpusztult. S mennyire így van ez Erdélyben, ahol 1277-ben a gyulafehérvári színház felgyújtásakor egyik legelső könyvtárunk pusztult el. Vitéz János nagyhírű váradi gyűjteménye Mátyás király könyveinek sorában osztozott. Básta seregei 1602-ben felégették az unitáriusok kolozsvári könyvtárát, Bethlen Gábor Gyulafehérváron felállított könyvtára 1658-ban lett a lángok martaléka. De nem volt jobb sorsa az enyedi kollégium gazdag könyvtárának sem, mely 1949-ben részint rablás, részint tűz áldozata lett. Erdély áldozatkészségét a művelődés újrateremtésében, úgy látszik, nem lehetett kimeríteni, az elpusztult könyvtárak helyébe újak keletkeztek, s ennek köszönhető, hogy Erdély hagyományos könyvtárai a szellemi értékek kincstáraiként még ma is léteznek.

Lehet, hogy még értelmiségi körökben sem köztudott, hogy Erdély a régi könyvkultúra emlékeit illetően a Kárpát-medence egyik leggazdagabb régiója. A hagyományos könyvtárak az erdélyi magyar és szász nemzet könyvörökösei, ma különböző adoptáló anyakönyvtárak jól – vagy mostohán – kezelt részlegeiként őrzik az európai műveltség emlékeit s a hazai könyvkultúra kincseit.

A könyvtári örökség nemzetiségi része – eredetéből következően – sajátos jegyek hordozója. Amennyiben egy gyűjtemény kinőtt a magángyűjtemény keretei közül, anyagát a létrehozó társadalmi közösség művelődési élete határozta meg. A hagyományos könyvtárak társadalmi képződmények, melyekben nagyon jól nyomon lehet követni az alkotó közösség szellemi életének, művelődési szintjének alakulását. Ezek a könyvtárak tehát egy-egy régió megtettesült művelődéstörténeteként kezelhetők, melyek azonban csak akkor teljes értékűek, ha állagukat sikerült változatlanul megőrizni.

Jó példa erre a marosvásárhelyi TELEKI-BOLYAI KÖNYVTÁR, mely gyakorlatilag az Erdélyben ismert összes hagyományos könyvtártípusokat magába foglalja.

Két nagyobb gyűjtemény képezi a gerincét: a TELEKI TÉKA gyűjteménye és a helyi REFORMÁTUS KOLLÉGIUM NAGYKÖNYVTÁRA.

A kollégiumi NAGYKÖNYVTÁR az 1557-ben létesült Schola Particula mellett felnövő iskolai könyvtár. Évszázadokon keresztül gyűlt egybe 80 000 kötetes állománya. Ebben benne van az első feljegyzett vásárlások mellett a Sárospatakról elulódzott kollégium könyvtárának egy töredéke, azok a kötetek, melyeket 1716-ban a Marosvásárhelyre érkező menekülő tanárok-diákok magukkal hoztak. A 18. század folyamán mind rendszeresebbé váltak a hazai és külföldi könyvvásárlások, mellettük a gyarapodás másik útja az adományozás. A kollégium akadémistái hazatérésükkor könyvet hoznak az iskolának. Majd meghonosodik az a szokás is, hogy a kollégium professzorai magán tékájukat az alma materre tesztálják. De számos esetben a város értelmiségei, orvosok, lelkészek, jogászok ajándekozzák gyűjteményeiket a református kollégium könyvtárára.

Az erdélyi írásbeliség, könyv-könyvtártörténet szakavatott ismerője, Jakó Zsigmond állapította meg, hogy a kollégiumi könyvtárak a magyar kultúra legfőbb összegzői – bennük nemcsak egyetlen iskola, hanem az azt fenntartó nemzetiségi közösség egész könyvkultúrájának sommázását örököltük.

A marosvásárhelyi református kollégium teljes egészében ránk maradt gyűjteménye tehát már csak azért is rendkívül jelentős, mert a város és környék írástudó rétegeinek személyi könyvhagyatékából épült ki, azért, hogy aztán az itt iskolázódó újabb értelmiségi generációk szellemi tápláléka legyen. Való igaz, hogy négy évszázadon keresztül a marosvásárhelyi értelmiség önmaga megvalósításának fórumaként tartotta fenn ezt az iskolát és formálta a mellette élő könyvtárat.

A trianoni változások ha meg is nehezítették a kollégium életét, nemes hivatását – a város és környéke értelmiségi rétegének folyamatos újrateremtését – nem akadályozták meg. Sőt, az iskola bizonyos években román nyelvű címlappal megjelenő évkönyvei végig tükrözik a kollégium régi tradícióiban gyökerező toleráns személyiségét. Ennek jegyében ezekben az években is számos más felekezeti diákja is volt az iskolának.

Nagyobb változást a második világháborút követő évek hoztak. Ekkor szűnik meg az iskola felekezeti jellege. Sor kerül a könyvtár államosítására és önállósítására is. Egy darabig az iskolától leszakítva mint különálló intézmény működik. Szerencsés névválasztás eredményeként a két Bolyairól kapja nevét s az egykori Nagykönyvtárat 1955-ben az iskolától nem messze álló Teleki Téka épületébe költöztetik.

A TELEKI TÉKA-ról szólva mindenekelőtt le kell szögeznünk azt, hogy bár a magyar könyvtártörténet Teleki Sámuel könyvtárát a főúri könyvtárak kategóriájába szokta sorolni, mi magunk a *közkönyvtár* definíciójával élünk. Hiszen a gyűjtemény abban különbözik az ismert főúri könyvtáraktól, hogy tulajdonosa nem egy készen összegyűjtött állományt helyez valamely közösség, vagy a nemzet használatába, hanem Teleki eleve közkönyvtárat akar létesíteni. S nem csupán egy sokat ismételt sztereotípiát az, hogy már első vásárlásait is ezzel a céllal teszi. Hiszen ő maga fogalmazza meg ezt még 1761-ben, külföldi tanulmányútja idején: „Nem fogom kímélni a költségeket a jó könyvek megvásárlására, míg valamely reménye lesz annak, hogy ezzel valamikor hazám ügyének javára lehetek.” S talán ez ad magyarázatot a mintegy 60 esztendeig tartó könyvgyűjtés méreteire is.

Teleki Sámuel 1799–1802 között megépítteti az akkor már közel harmincezer kötetet számláló gyűjtemény számára a marosvásárhelyi könyvesházat. Ennek a kis mezővárosnak már akkor van egy könyvtára, az előbb említett kollégiumi könyvtár. A város értelmiségi rétegének gerincét képező tanár-diák társadalom használja is ezt a gyűjteményt. Nem luxus akkor a pár ezer lakosú városkának másik könyvtárat állítani, lesz-e vajon használója? Mindebben nem kételkedik Teleki, amikor berendezi a valóban európai mércével mérhető empire teremkönyvtárat. S akkor sem kételkedik, hogy minderre szükség van, amikor Bécsben kinyomtattatja a könyvtár négykötetes katalógusát. A második kötetben közlésezi a könyvtár használatát szabályozó törvényeket, jegyezzük meg: két évvel a megnyitás előtt (1800). Idézzük a törvénykezés bevezető mondatát: „Én Sz.R.B. gróf Széki Teleki Sámuel, tizenkilenc éves korom óta szüntelen fáradozással, szorgalommal, gondnal és sok költséggel mindenünnen összevásárolt könyvtáramat... melyet – ha élek – ezután is fogok még gyarapítani... utolsó akaratom bizonyosságául, a hazai tudományoknak, a hálás utódoknak és a polgárok hasznára szánva, a tudósok ismereteit közkinccsé akarván tenni, a következő törvényeket hozom...”

Teleki aztán még pontosan 22 esztendőig, 1822-ben bekövetkezett haláláig foglalkozik a Téka üzemeltetésével. Folyamatosan küldi a könyveket Bécsből, irányítja a könyvek elrendezését, feldolgozását.

Rövidre szabott időnk nem engedi, hogy arra is kitérjünk, miként működött a könyvtár az alapító halálát követő időszakban. Egyetlen dolog biztos, eredeti rendeltetésének megfelelően megszakítás nélkül állt a publikum rendelkezésére. Sorsa a második világháborút követő években, mint láttuk, a kollégiumi könyvtárral kapcsolódik össze. 1962-től Teleki–Bolyai Könyvtár néven működik, 1971-től pedig a város Megyei Könyvtárának egy részlege lesz.

Annyit még el kell mondanunk, hogy az elmúlt évtizedekben néhány töredék-könyvtár került a Teleki–Bolyai gyűjteményébe. Még a felekezeti iskolák államosítása során ezek könyvtárait valamelyik nagyobb könyvtár anyagához csatolták. Ugyanez történt a feloszlatott kolostorok könyvtáraival is. Így került annak idején a Teleki Téka és a Bolyai Könyvtár kötelékébe a mikházi ferencesek könyvtárának, a székelykeresztúri unitárius gimnázium könyvtárának egy része. Az elmúlt negyven esztendőben aztán az is előfordult, hogy a könyvhagyományozás évszázados gyakorlatának jelenkori megisméltlődéseként a város és környék könyvgyűjtői tékáikat a Teleki–Bolyai Könyvtárra hagyományozták. Ezek a kis tékák ugyancsak az erdélyi magyar értelmiség feltérképezésében nyújthatnak segítséget.

A Marosvásárhelyen őrzött hagyományos könyvgyűjteményeknek létrejöttük-kor megvolt a maguk szerepe. Az iskolai könyvtár a tanításhoz szükséges segédletet nyújtotta, de szükség esetén a benne összegyűjtött kortárs szakirodalom lehetővé tette, hogy tudományos műhelyként szolgáljon a Bolyaiak, Gecse Dánielnek, Kovásznai Sándorok számára. A Teleki Téka pedig az alapító célkitűzésének megfelelően enciklopédikus állományával a 19. század derekáig segítette a tájékozódást a humán és a reál tudományokban, minthogy az európai műveltség lényeges eredményeit tartalmazó legfontosabb könyvek megvoltak benne. Természetesen ezek a könyvtárak nem sokáig tudtak együtt mozogni a tudományok fejlődésével, s ezért később elsősorban a tudománytörténeti kutatásokat szolgálták. Hallgassuk meg, hogyan ajánlja Bolyai Farkas 1853-ban fiának, Jánosnak a Teleki Tékát: „A' Teleki thékában kedvesen lehet elálmogni az alig kiáltható kedvetlen életet, tsak a belső szem előtt a külső nyissa fel. Pld. La Place *Mechanique Celest(je)*, melyet Gauss opus perfectissimumnak mond – s több hasonlóknban ezer évek gyönyöre forrása van.”

Nem állítunk valótlanítást, ha azt mondjuk, ezekben a könyvgyűjteményekben tetemes szellemi tőke állt egykor a város rendelkezésére.

De mi a szerepük a hagyományos könyvtáraknak ma? Mint láttuk, elsősorban az őket létrehozó közösség művelődéstörténete szempontjából jelentősek. A marosvásárhelyi gyűjtemények is számos olyan értéket őriznek, melyek a magyar művelődés számára fontosak. Ilyen például az a 14. századi hártakódex, mely a hatodik magyar nyelvemlék anyakódexe. Az 1410 tájáról való 6 soros szövegmélek, a többi glosszaszerű bejegyzéssel, valós nyelvtörténeti gyarapodása a magyar szónak.

A régi kötetekben lévő bejegyzések, egykori tulajdonos beírások ugyancsak művelődéstörténeti forrásértékkel bírnak. A beírások egy része például a könyv megszerzésére vonatkozik, azaz arra, hogy külföldjáró eleink hol, mikor és mit vásároltak. Nagyon sokszor ezek az adatok fogódzóul szolgálnak az erdélyi peregrináció valamilyen kérdésének eldöntésében. Ugyanígy adatként szolgálnak az európai könyvtermés erdélyi beáramlását illetően is. Tájékoztatnak arról is, hogy milyen mértékben folyik a könyvgyűjtés ebben a régióban. Olyan kisebb vagy nagyobb magángyűjtemények rekonstruálását segíthetik elő, melyek létezéséről semmi más adat nem maradt fenn. Példaként csak annyit említek, hogy Teleki Sámuel feleségének, Bethlen Zsuzsannának 1200 kötetes magyar könyvtára egyetlen érintetlenül fennmaradt női könyvgyűjteményünk. Értékét nagyban növeli, hogy majd minden kötetében benne van az előző tulajdonos bejegyzése is. Ezek a beírások a Bethlen Zsuzsanna családjában meghonosodó női bibliofília becses emlékei. Számos könyvben három, kronológiailag egymást követő tulajdonos bejegyzés található: Bethlen Zsuzsanna mellett nagyanyja, Rhédei Zsuzsanna (1716–1771), nagynénje Wesselényi Kata (1735–1788) beírása. Pontosan ezek figyelmeztetnek bennünket arra, hogy a magyar könyvvel érdemben foglalkozó eddig nem ismert könyvgyűjtő nőkről van szó.

S ha már a régi könyvek bejegyzéseit említettük, azt is le kell szögeznünk, hogy nemzetiségi könyvörökségünk hasznosítása, a hagyományos könyvtárak feldolgozása hozzáértő szakembereket igényel. Mindenekelőtt nemzetiségi vagy a nemzetiség nyelvét anyanyelvi szinten értő, s annak kultúráját jól ismerő könyvtárosokra van szükség. Ezek hiányában a könyvekben lévő információk kifejtése lehetetlen.

Hagyományörző kisebbségi könyvgyűjteményeink léteznek. A többségi nemzettel ezeket csak mint az egyetemes európai művelődés nem elhanyagolható tényezőit lehet elfogadtatni, sőt megszerettetni. Ezért kell szakszerű feldolgozással a bennük lévő tudománytörténeti, vagy bibliofil értékeket felszínre hozni, közzétenni.

Abból a premisszából kiindulva, hogy hagyományos kisebbségi könyvtáraink a magyar művelődéstörténetnek alapvető láncszemei, hisszük, hogy a könyvtörténet erdélyi vonatkozásaira az anyaországi szakembereknek is szükségük van. Ezért kell róluk újra és újra beszélni.

Természetesen a régi erdélyi könyvgyűjtemények esetében a hagyományörzés, a könyvtörténeti értékek megőrzése semmiképpen nem választható el a nemzetiségi tudat ápolásától sem. Vajon elkülöníthető egymástól például a Teleki Tékában található százados könyv-ereklyék megőrzésének kötelessége attól a másik feladattól, hogy ezeknek az értékeknek a nemzetiség, vagy az egész magyarság művelődéstörténetében betöltött szerepét tudatosítani kell? Határozott meggyőződése, hogy nem. S lényegében ez történik akkor, amikor az évi negyven-ötvenezer látogatónak a könyvtárban őrzött egyetemes bibliofil ritkaságok mellett a magyar vonatkozású értékekről beszélünk. Ez történik akkor, amikor a könyvtárat látogató osztályoknak a magyar irodalom ritkaságairól, a magyar nyomdászat gazdag hagyatékáról, a régi ritka magyar nyomtatványokról szólunk. De ugyanez történik akkor is, amikor a könyvtár olvasói például a hazai neveléstörténetre vonatkozó anyagot, vagy a könyvtárban található régi helytörténeti munkákat használják.

Végül pedig egy eléggé sajátos és lényegében a legutóbbi változásokkal beállt helyzetről kell szólnunk.

A Teleki–Bolyai Könyvtár gyarapodása az elmúlt évtizedekben nem volt túlságosan számottevő. Az állami támogatásból eredő beszerzés mellett külföldi kiadványokat elsősorban a Széchényi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár és Kiadó adományaiból kaptunk. Így gyűlt össze egy szerény, de a munkánkhoz elengedhetetlenül szükséges kézikönyvtári anyag. 1990 után a városban újonnan alakult felekezeti osztályoknak, postliceális szakoknak nincsenek könyvtáraik, a diákok a legminimálisabb segédlettel sem rendelkeznek. Így ezek a fiatalok is a Teleki–Bolyai Könyvtár olvasótermét használják. A baj csak az, hogy lényegében innen is hiányzanak a legújabb irodalom és művelődéstörténeti kézikönyvek, s a könyvtár olvasóterme sem elég nagy ennek az igénynek a kielégítésére. Valójában a gyűjtemény jellegénél fogva itt elsősorban a tudomány- és könyvtörténeti kutatásoknak kell megfelelő háttérrel biztosítani.

Természetesen még könyvtárosként sem lehetünk annyira hiszékenyek, hogy ne lássuk, ebben a rohanó századvégben a jövő nem az antiquákat böngésző könyvtörténészé, hanem inkább az elektronikus információkat hajszóoló kutatóé. De gyűjteményeink akkor is léteznek, s a bennük lévő értékek évről évre öregsznek. Türelemmel várják, hogy mindenki – többségi és kisebbségi – azt hasznosítsa belőlük, amire szüksége van.

dr. Deé Nagy Anikó